

بررسی سنگ نگاره‌های نویافته مزرعه حاج مد و دره مرادبیک همدان

مسعود رشیدی نژاد*

مهدی زمانیان**

چکیده

سنگ نگاره‌ها برجسته‌ترین مدارک باستان شناختی دره‌های جنوب باختری شهر همدان است. این یافته‌ها به سه دسته انسان‌نما، جانورسان، و نمادین (symbolic) تقسیم می‌شوند که در این گفتار به معرفی و بررسی سیر نگارگری آنها می‌پردازیم.

کلید واژه: سنگ‌نگاره، دره مرادبیک، دره دیوین، مزرعه حاج‌مد.

* کارشناس ارشد باستان‌شناسی دانشگاه تربیت مدرس، تهران- مدرس گروه باستان‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان، ایمیل: mrashidinejad7@gmail.com

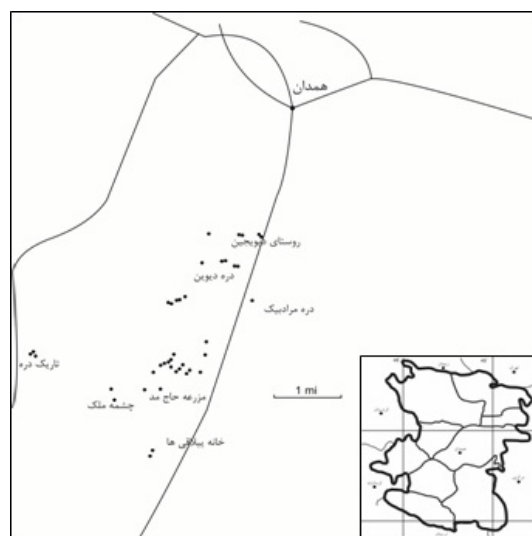
** کارشناس ارشد خط و زبان‌های باستانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان، ایمیل: M-Zamanian60@yahoo.com www.SID.ir

درآمد

پژوهش‌های انجام گرفته در زمینه هنر صخره‌ای^۱ گویای جایگاه این آثار در شناخت پیشینه فرهنگی یک سرزمین (مانند دامنه سبک‌شناختی، باورها و ساختارهای اجتماعی)، است. از این رو نگارندگان بررسی گسترده‌ای را در دامنه‌های جنوب باختری شهر همدان بین سال‌های ۸۲ تا ۸۸ آغاز کردند که در واقع نخستین پژوهش پس از شناسایی مجموعه دره دیوین بوسیله دکتر صراف (۱۳۷۶) است. مستندنگاری این آثار با استفاده از GPS و نرم افزارهای Corel Draw و Map source انجام گرفته است.

سنگ نگاره‌های دره مرادییک

دره مرادییک از دره‌های جنوبی الوند در بخش مرکزی شهرستان همدان و در ارتفاع ۲۱۰۰ متری از دریا است (نقشه شماره ۱) سنگ نگاره‌های این منطقه به صورت چند مجموعه، در بلندی‌های مشرف به دره مرادییک قرار دارند. بیشتر این یافته‌ها گذشته از سه سنگ نبشته امروزی و یک نگاره نمادین، به موتیف‌های جانورسان^۲ مانند ۱۶ نمونه بز وحشی یا مرال؟ و سه نمونه از خانواده سگ‌سانان می‌پردازد.

نقشه شماره ۱: پراکنده‌گی سنگ نگاره‌ها در جنوب غرب همدان.

از جمله نگاره‌های دره مرادییک یک ردیف بز کوهی است که به سختی دیده می‌شوند و در شرایط محیطی یکسان، کهنتر از دیگر یافته‌ها به نظر می‌رسد (تصویر شماره شماره ۱). نگاره‌های دیگر نیز شامل بز کوهی است (تصاویر شماره ۸ و ۱۰). از این نمونه‌ها در نزدیکی خانه ییلاقی‌ها که در حدود ۴ کیلوتری این محل قرار گرفته نیز وجود دارد (تصویر شماره شماره ۹).

در این باره روشن است که نمایش گونه‌های جانوری که گاهی با نمادها همراه است (نمونه‌هایی همانند تصویر شماره ۲)؛ بیانگر ارزش آنها در گذران زندگی این مردم از راه شکار، با وجود شواهدی از اهلی کردن جانوران در خاور نزدیک است (حدود ۱۰ هزار سال پیش): (Alizade, 2004: 76-91).

همانندی چشمگیر میان سبک کاری این یافته‌ها (روش شماتیک)، بویژه نمونه‌های جانوری با نقوش سفال‌های پیش از تاریخ^۳ (تصاویر شمار ۳، ۴ و ۵) می‌تواند گویای برهمکنش فرهنگ‌های یکجانشین و کوچرو^۴ یا در مواردی خاستگاه یکسان آنها باشد. برای نمونه می‌توان به زندگی کوچروی دامداری و آشنایی با زندگی دامداری و کشاورزی در جنوب مرکزی و جنوب شرقی ایران، که دست کم به هزاره پنجم پ م باز می‌گردد؛ اشاره کرد (Alizade, 2009: 129). بنابراین فراوانی موتیف‌های جانوری یا صحنه‌های شکار در چنین چشم اندازهایی (مانند دره‌های ییلاقی همدان)، نشان از سازگاری با منابع موجود است نه ناآشنایی با اقتصاد کشاورزی یا دامداری معمول در جوامع یکجانشین، که کمتر در نگاره‌ها به آنها پرداخته‌اند. همچنین با وجودیکه از هزاره چهارم پ م تا به امروز در کوه‌های زاگرس پراکنده‌گی زیست بوم‌هایی با منابع محدود به مسیرهای از پیش تعیین شده برای کوچروی دامداری (کوچ عمودی) انجامیده است (Alizade, 2004)؛ همانندی این یافته‌ها با دیگر سنگ‌نگاره‌ها در ایران، قزاقستان، ارمنستان و ... گویای آمد

۳- جنبه هنری یک شی (یا سوژه هنری) - یا ابعاد زیبایی شناختی و مفهومی آن - ممکن است پیوند پایداری میان اشیایی با کاربردهای متفاوت ایجاد کند. برای نمونه آنچه که به برگزاری جشن‌ها مربوط می‌شود یا مجموعه اشیایی است که به گروه‌های اجتماعی تعلق دارد و یا ممکن است پیوند دهنده دسته‌ای از اشیاء با ایدئولوژی یا کیهان‌شناختی (خاص) باشد (Morphy, 2003: 664).

۴- بویژه از دیدگاه اقتصادی در خاور نزدیک (Betts, 2001: 615-620).

۱- واژه هنر صخره‌ای (rock art) دربردارنده ۲ واژه تصویر شماره نگار (pictograph) و سنگ نگاره (petroglyph) است (Head, 1999).

۲- پیشنهاد می‌شود پژوهشگران در نامگذاری موتیف‌های انسانی و حیوانی واژه‌های انسان‌نما (anthropomorphic) و جانورسان (zoomorphic) را بکار ببرند (Ziolkowski, 1998: 13-89 & Head, 1999: 451-458).

سنگ نگاره‌های جانورسان

ارزش این دسته از سنگ نگاره‌های مزرعه حاج مد در نمایش گونه‌های جانوری مانند مرال (تصویر شماره شماره ۱۲)، بز کوهی (تصویر شماره شماره ۱۵-۱۳) و شغال یا گرگ (تصویر شماره ۱۶) که قابل مقایسه با تصویر شماره ۱۷ در دره دیوین است.

در این دسته گاهی به بازآفرینی نگاره‌ها با الهام از پیش نمونه‌های کهن برمی‌خوریم؛ مانند تصویر شماره ۱۸. همانندی این موتیف‌ها گاهی یک فرایند روان‌شناسی عصب‌شناختی^۵ است نه پدیده ژنتیکی (وراثتی) یا وجود یک پیش نمونه برای آفرینش آنها. به بیان دیگر، کاربرد خط، ساده‌ترین راه برای بیان مفاهیم است که از ساختار یکسان عصبی انسان‌ها پیروی می‌کند؛ از این رو آفرینش هنری به این سبک (شماتیک)، به تجربه نیازی ندارد و گواه این گفته آزمونی است که در آن از پیکره‌ای اسب مانند در نمایش یک بز استفاده شده است و با وجود طبیعت‌گرایی آن، بازم کاربرد خط را بویژه در شاخ‌ها به ساده‌ترین شکل خود می‌بینیم^۶ (تصویر شماره ۱۹).

سنگ نگاره‌های انسان‌نما

یکی از نمونه‌های مزرعه حاج مد، تک نگاره یک سوارکار (تصویر شماره ۲۰) و همچنین صحنه نبرد با جنگ افزارهایی مانند تفنگ و شمشیر است (تصویر شماره ۲۱). در نگاره بعدی دو نفر را روبروی هم می‌بینیم که در آن فرد سمت راست یک دست به کمر و دست دیگر را به سوی فردی که روبرویش ایستاده، دراز کرده است (تصویر شماره ۲۲). همچنین تک نگاره‌ای با همان حالت و پوششی بلند و نوار ۷ شکلی بر روی سینه وجود دارد (تصویر شماره ۲۳). این فرم ایستادن (بدن تمام رخ) دارای پیشینه کهن در ایران است؛ مانند آنچه در نقش برجسته‌های ایلامی و ساسانی دیده می‌شود. در هنر صخره‌ای با وجود ریخت‌شناسی ساده، برای موضوعات به نمایش درآمده هیچ مرزی نمی‌توان قائل شد. مانند نگاره باریابی در نزدیکی

و شد در یک مسیر طولانی تر است (تصاویر شماره ۶ و ۷) و تنها به یک کوچ فصلی بین نواحی بلند و پست مانند فارس و خوزستان خلاصه نمی‌شود.

افزون بر این، بازتاب نگاره‌های جانوری تنها گویای ارزش خوراکی آنها نیست؛ زیرا همانگونه که فرخ نیا (۱۳۸۱: ۸۴) به نقل از ریموند فرث (R. Firth) آورده: «تعداد زیادی از نیازها، که پایه و اساس زندگی اقتصادی جوامع سنتی را تشکیل می‌دهند؛ ماهیتی غیر مادی دارند» یا به تعبیر مشیری (۱۳۸۰: ۵) نماد اقتصادی - اجتماعی‌اند.

سنگ نگاره‌های مزرعه حاج مد

مزرعه حاج مد نام دره‌ای در دره مرادیبک است. سنگ نگاره‌های یافت شده در این منطقه (N:34° 44' 12.0" E:48° 28' 54.5")، گونه‌های جانورسان، انسان‌نما و نمونه‌های امروزی با ساختاری نمادین و نوشتاری را در برمی‌گیرد. نگاره‌های جانورسان بیش از ۳۶ نمونه بز کوهی، میش، یک نمونه گوزن، پنج نمونه سگ‌سانانی مانند شغال یا گرگ؟، سه نمونه اسب و یک نمونه گاو است. نگاره‌های انسان‌نما پنج نمونه بصورت پیاده و دو نمونه سواره‌اند که گاهی با نمونه‌هایی نیمه‌کاره همراه هستند (تصویر شماره شماره ۲۱). نمادهای مزرعه حاج مد شامل گونه‌های باستانی مانند دو یا سه چلیپا و بیش از هشت نگاره امروزی مانند قلب، درخت سرو، پروانه و گل لاله است. سنگ نبشته‌های مزرعه حاج مد نیز مانند نمادها به دو دسته باستانی و امروزی تقسیم می‌شوند که سنگ نبشته‌های امروزی بیشتر به نام افراد که گاهی با تاریخ (از ۱۳۶۲ تا ۸۴) یا نمادی همراهند؛ می‌پردازند. همچنین بیان خواسته‌ها در قالب نثر مانند بی‌عشق نفس کشیدن هم دشواره، بی‌وفایی چرا... (بیش از ۱۰ تخته سنگ منقوش به این دسته از نگاره‌ها اختصاص یافته که بصورت تک‌نگاره یا مجموعه‌اند. برای نمونه بر یک تخته سنگ نام هفت نفر و بر تخته سنگ دیگری در نزدیکی خانه ییلاقی‌ها نام ۲۵ نفر حک شده است). تنها نمونه باستانی مزرعه حاج مد سنگ‌نبشته‌ای پهلوی است که در مقاله‌ای جدا به آن پرداخته‌ایم. در مجموع نگاره‌های دو منطقه شامل ۶/۶٪ نقش جانورسان، ۱۴/۱٪ نقش نمادین، ۱۳/۱٪ سنگ‌نبشته و ۰/۸٪ نقش انسان‌نما است.

۵- شاخه‌ای از روانشناسی که در آن به ارتباط میان سیستم عصبی و رفتارهای فیزیکی می‌پردازد (neuropsychology).

۶- به گفته نقاش این نخستین تجربه او در نقاشی است.

سوم م.) در فرانسه یافت شده است که نماد بدن، روح و گوهر وجودی یا دنیای مادی، عقلانی و مینوی است (Cirlot, 1971: 352). یا اینکه مانند نمونه‌های آسیای مرکزی به حقیقتی زنده (مانند ساختار معماری دوره برنز ترکاژاک در خاکاسیا^{۱۱}) نزد نگارگران باستانی اشاره دارد (Devlet, 2002, 96-8). گاهی هم این موتیف‌ها مفاهیم کاربردی، مانند گرایشات اجتماعی-فرهنگی^{۱۲} را بازگو می‌کنند (Chazine, 2005: 219-230).

برآیند

بررسی سنگ نگاره‌های دره مرادبیک و مزرعه حاج مد در آمدی بر شناخت برخی از مفاهیم انسان‌شناختی و جامعه‌شناختی است. برای نمونه ناهمگونی نگاره‌های نمادین، پراکنش نگاره‌ها با وجود بستر مورد نیاز برای نگارگری در چشم‌اندازی یکسان، زبان مشترک نگاره‌های امروزی در بیان بارزترین باورها مانند مادر، عشق، خداوند... با نمونه‌های باستانی بویژه در دره مرادبیک (مزرعه حاج مد) و ساختار زندگی کوچ نشینی از دوره مفرغ (هزاره ۴ پ.م) موارد قابل اشاره در این زمینه‌اند.

سپاسگزاری

با سپاس از خانم دکتر ویدا نداف، استادیار و عضو هیأت علمی گروه فرهنگ و زبان‌های باستانی دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان که این مقاله را مورد بازبینی قرار دادند.

چشمه ملک با پافشاری در بیان جنسیت افراد^۷ و زیر پا گذاشتن تابوها در آن (تصویر شماره ۲۴).

سنگ نگاره‌های نمادین

نگاره‌های نمادین مزرعه حاج مد دو دسته باستانی و امروزی را در بردارد که دومی از پویایی بیشتری برخوردار است (تصاویر شماره ۲۷-۲۵). از سویی با وجود همسایگی دره‌های حاج مد و دیوین، بیشترین گونه‌های باستانی در دره دیوین به چشم می‌خورد. برای نمونه تک نگاره چهارگوش و صورتکی به همین شکل (تصویر شماره ۲۸ و ۲۹) است. چنین نمادهایی در بند مزاین و مزرعه قاسم خمین (تصویر شماره ۳۰ و ۳۱) نیز یافت شده است. استفاده از نمادها برای بیان باورها به دیگران مانند زبان است و تفاوت در آنها برگرفته از تجربیات هر گروه است (مشیری، ۱۳۸۰: ۵). با این همه میل به جاودانگی و پیوند با دنیای مینوی در همه آنها دیده می‌شود. این نمادها گاهی برآمده از ناخودآگاه روان است که در کهن الگوهای باستانی ریشه دارد (نگاه کنید به یونگ، ۱۳۸۷: ۱۳۴). بنا براین باور، شکل‌گیری نمادهای هندسی با چنین ساختاری چندان دور از ذهن نیست. برای نمونه می‌توان از چهارگوش، نماد اندیشه یا نیروهای زمینی و چلیبا، نماد ساختار آفرینش در اندیشه‌های ایران باستان نام برد. نمادها گاهی در بستر زمان معانی خود را از دست می‌دهند^۸ یا اینکه به زبان مشترک فرهنگ‌ها بدل می‌شوند؛ بدون اینکه لزوماً پیوندی میان آنها وجود داشته باشد. مانند اشکال مارپیچ، تو در تو یا دوایری با هاله پیرامونی^۹. به گفته دولت (1999: 475-482) چنین نمونه‌هایی بازتاب آگاهی انسان‌اند و به سرزمین یا دوره‌ای خاص تعلق ندارند. از دیدگاه تطبیقی (مانند زبان‌شناسی تطبیقی) نیز شاید بتوان معانی هم خانواده‌ای را برای برخی از نمادها متصور شد؛ مانند نگاره سه چهارگوش تو در تو خمین و آنچه بر روی سنگ یادبودهای دوره دوریدیک و گالو^{۱۰} (قرن

۷- بزرگنمایی آلت جنسی در نگاره‌های ساحل باختری سوئد برای بیان تفاوت میان مردان بالغ و نابالغ است (Yates, 1993: 35-36).

۸- مانند نگاره باستانی پنجه دست در سنگ نگاره‌های جربت که نگارگر دوره اسلامی با افزودن نام حسین بدنبال تعبیر دیگری از آن است (رشیدی نژاد و دیگران، ۱۳۸۹).

۹- در بررسی هنر صخره‌ای از این نمادها با عنوان اشکال ستاره‌شناختی (astronomical objects) یاد می‌شود.

کتابنامه

فارسی

مشیری، ر.، ۱۳۸۰، جغرافیای کوچ نشینی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت).

ناصری فرد، م.، ۱۳۸۸، سنگ نگاره های ایران (نمادهای اندیشه نگار)، خمین، مولف.

یونگ، ک.گ.، ۱۳۷۸، انسان و سمبول هایش، ترجمه محمود سلطانیه، تهران، جامی.

غیرفارسی

Alizadeh, A., 2004, Mobile Pastoralism and Prehistoric Exchange, persiens antike pracht, katalog der ausstellung des deutschen bergbau, museums bochum, *persiens antike pracht. katalog der ausstellung des deutschen bergbau, museums Bochum*, pp. 76-91.

-----, 2009, Prehistoric mobile pastoralists in south-central and southwestern Iran, *Nomad, tribes, and the ancient near east*, cross-disciplinary perspectives, Szuchaman, Jeffrey & Szuchman. Jeffrey, Barnard. Hans, Ritner. Robert, A. Rosen. Steven, A. Saidel. Benjamin, Van der Steen. Eveline, M. Khazanov. Anatoly, Alizadeh. Abbas, E. Levy. Thomas, Lyonnet. Bertille, Porter. Anne, E. Fleming. Daniel, Whitcomb. Donald & Hole, Frank, no. 5, printed in the United State of America, the university of Chicago, pp. 129-145. .
Betts, A.V.G., 2001, Pastoralism, B. Macdonald, R. Adams and P. Bienkowski (Eds.) *The Archaeology of Jordan*, Sheffield Academic Press, pp. 615-620.

Chazine, J.C, 2005, Rock Art, Burials and Habitations: Caves in East Kalimantan, *Asian Perspectives*, Vol. 44, No. 1 by the University of Hawai'i Press.

Cirlot, J.E., 1971, *A DICTIONARY OF SYMBOLS*, Londen, Routledge.

Devlet, E., 1999, Astronomical objects in rock art, *Astronomical and Astrophysical transaction*, vol. 17, pp. 475-482.

Devlet. M.A., 2002, Petroglyphs on the Bottom of the Sayan Sea (Mount Aldy-Mozaga), *Anthropology & Archeology of Eurasia*, vol. 40, NO. 1 (Summer 2001), pp. 8-96.

ذنوبی، م.ح.، ۱۳۷۳، بررسی سیر تحول نقوش حیوانات پیش از تاریخ در فلات مرکزی و ارتباط آن با ویژگیهای اقلیمی، پایان نامه کارشناسی ارشد باستان شناسی، دانشگاه تربیت مدرس.

رشیدی نژاد، م.، دلفانی، م. و مصطفی زاده، ن.، ۱۳۸۹، معرفی سنگ نگاره های جریت، شهرستان جاجریم، پژوهش های باستان شناسی مدرس، در دست چاپ.

رفیع فر، ج.، ۱۳۸۴، سنگ نگاره های ارسباران، تهران، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.

ریویر، ک.، ۱۳۷۹، درآمدی بر انسان شناسی، ترجمه ناصر فکوهی، تهران، نشر نی.

صراف، م.، ۱۳۷۶، نقوش دره دیوین الوند همدان، گزارشهای باستان شناسی، چاپ اول.

فرامکین، گ.، ۱۳۷۲، باستان شناسی آسیای مرکزی، ترجمه صادق ملک شه میرزادی، موسسه چاپ و انتشارات امور خارجه.

فرخ نیا، ر.، ۱۳۸۱، مقدمه ای بر مردم شناسی، همدان، دانشگاه بوعلی سینا.

فرهادی، م.، ۱۳۷۷، موزه هایی در باد، رساله ای در باب مردم شناسی هنر، گزارش مجموعه سنگ نگاره ها و نمادهای نو یافته صخره ای تیمره، تهران، دانشگاه علامه طباطبایی.

فکوهی، ن.، ۱۳۸۱، تاریخ اندیشه و نظریه های انسان شناسی، تهران، نشر نی.

لباف خانیکی، ر. و بشاش کنزق، ر.، ۱۳۷۳، لایخ مزار بیرجند، مقالات پژوهشی (باستان شناسی کتیبه های کهن)، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.

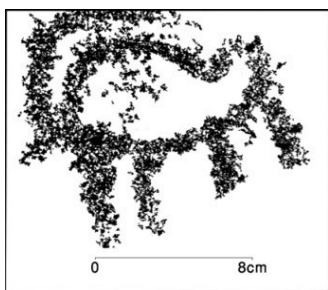
Head, T., 1999, Rock Art Aesthetic: Trace on Rock, Mark of Spirit, Window on Land, *the Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 57. 4, pp. 451-458

Morphy, H., 2003, the Anthropology of Art, pp. 648-685, *Companion Encyclopedia of Anthropology*, Ingold. T. London and New York, Routledge.

Ziolkowski, M.C., 1998, A study of the petroglyphs from Wadi al-Hayl, Fujairah, United Arab Emirates (1), *Arabian archaeology and epigraphy*, Printed in Denmark, Copyright @ Munksgaard, pp. 13-89.

Yates, T, 1993, Frameworks for an archaeology of the body. In: C. Tilley (ed.), *Interpretative Archaeology*. Oxford: Berg, pp. 31-72.

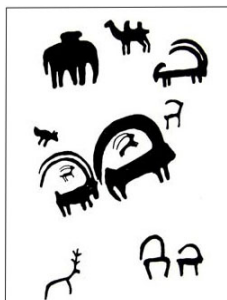
تصاویر

تصویر شماره ۵: دره دیوین، نقش جانورسان.

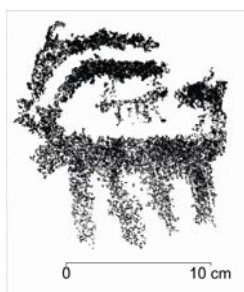
تصویر شماره ۱: نقوش جانورسان، دره مرادییک.

تصویر شماره ۶: کول ژاباسی قزاقستان (فرامکین، ۱۳۷۲: ۴۲).

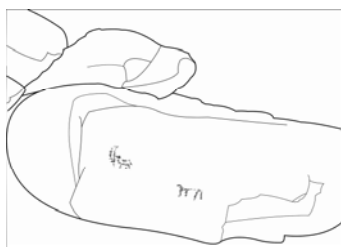
تصویر شماره ۲: نقوش جانورسان و نمادین، دره مرادییک.

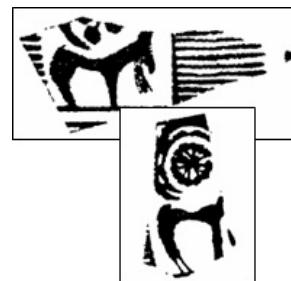
تصویر شماره ۷: دره دیوین، نقش جانورسان.

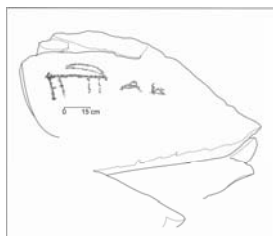
تصویر شماره ۳: چشمه علی، سیلک III، تپه قبرستان.

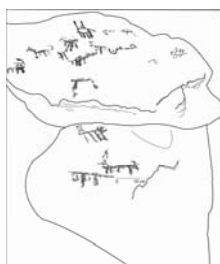
تصویر شماره ۸: دره مرادییک، نقوش جانورسان.

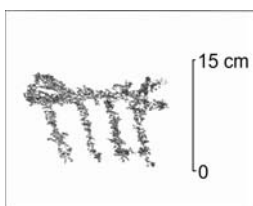
تصویر شماره ۴: سفال سیلک III4.5 (ذنبی ۱۳۷۳: ۵۰۹-۵۰۷).

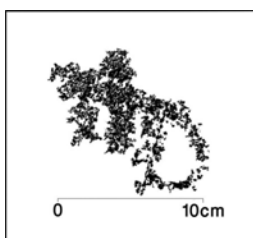
تصویر شماره ۱۴: مزرعه حاج مد، نقوش جانورسان و نمادین.

تصویر شماره ۱۵: مزرعه حاج مد، نقوش جانورسان و نمادین.

تصویر شماره ۱۶: مزرعه حاج مد، نقش جانورسان.

تصویر شماره ۱۷: دره دیوین، شیر کوهی؟

تصویر شماره ۱۸: مزرعه حاج مد، بازآفرینی موتیف های باستانی.

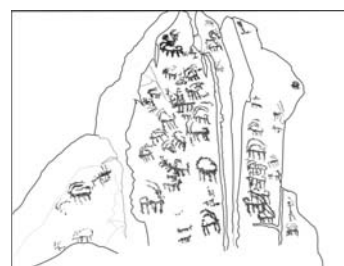
تصویر شماره ۱۹: نقاشی عشایر ترکاشوند، بزرگی شاخ‌ها و برجستگی دم و نیمرخ پاها یادآور نمونه‌های باستانی است.

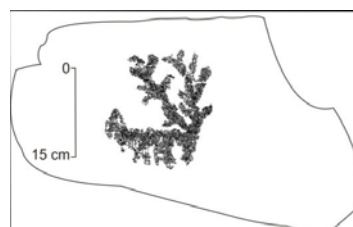
تصویر شماره ۹: خانه بیلاقی‌های دره مرادیبک، نقوش جانورسان.

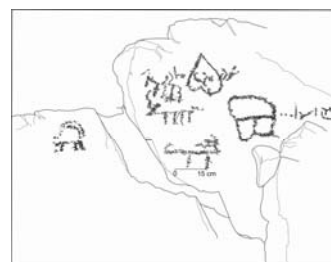
تصویر شماره ۱۰: دره مرادیبک، نقوش جانورسان (N:34° 45' 08.3" E:48° 30' 09.8")

تصویر شماره ۱۱: دره دیوین (صراف، ۱۳۷۶)، نقوش جانورسان و انسان‌نما، شکار جرگه، طرح از رشیدی نژاد، (N:34° 44' 22.1" E:48° 29' 24.2")

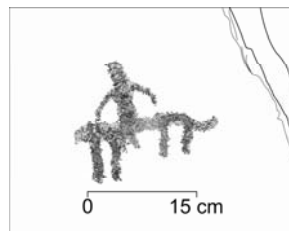
تصویر شماره ۱۲: مزرعه حاج مد، نقش جانورسان، گوزن زرد؟ یا مرال.

تصویر شماره ۱۳: مزرعه حاج مد، موتیف‌های نمادین باستانی و

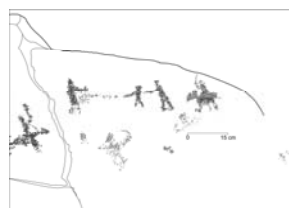
تصویر شماره ۲۶: مزرعه حاج مد، نگاره‌های نمادین.

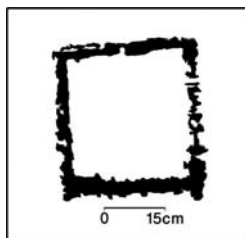
تصویر شماره ۲۰: مزرعه حاج مد، نگاره سوار کار.

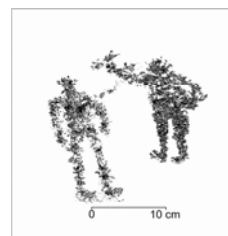
تصویر شماره ۲۷: مزرعه حاج مد، سنگ نبشته‌های نمادین.

تصویر شماره ۲۱: مزرعه حاج مد، نگاره نبرد.

تصویر شماره ۲۸: دره دیوین، نگاره نمادین.

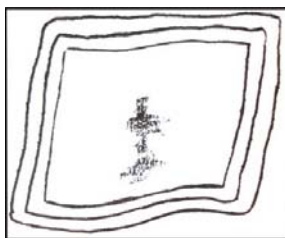
تصویر شماره ۲۲: مزرعه حاج مد، نگاره‌های انسان‌نما.

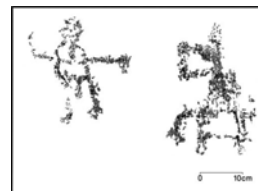
تصویر شماره ۲۹: دره دیوین، نگاره‌های نمادین و جانورسان.

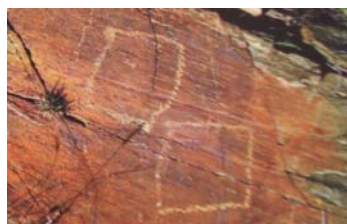
تصویر شماره ۲۳: مزرعه حاج مد، نگاره‌های انسان‌نما.

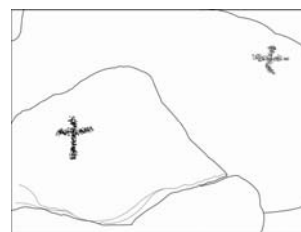
تصویر شماره ۳۰: بند مزاین، نگاره نمادین (فرهادی، ۱۳۷۷: ۲۸۱).

تصویر شماره ۲۴: چشمه ملک، صحنه باریابی.

تصویر شماره ۳۱: خمین، نگاره‌های نمادین (ناصری فرد، ۱۳۸۸: ۱۸۶).

تصویر شماره ۲۵: مزرعه حاج مد، نگاره‌های نمادین. SID.ir